

לתולדות 'הדרך שלא נבחרה'

גיא מירון

גור אלרואי, מחפשי מולדת: ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) ומאבקה בתנועה הציונית בשנים 1905–1925, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה-בוקר, תשע"א, 315 עמודים.

ספר זה, כפי שמעיד עליו מחברו בראשית פתח הדבר, נולד מתוך שני ספריו הקודמים: אימיגרנטים והמהפכה השקטה. בעוד שני הקודמים עסקו בשאלת ההגירה של יהודי מזרח אירופה בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים מנקודת מבטו של 'האיש הקטן', פונה אלרואי לבחון במחפשי מולדת את התנועה הטריטוריאליסטית, שהייתה הביטוי האידאולוגי הממסדי המגובש ביותר של תנועת ההגירה הגדולה.

ההיסטוריה שייכת, כידוע, למנצחים, והתנועה הטריטוריאליסטית נמנתה עם המפסידים בכוחות שנאבקו על עיצוב עתידו של העם היהודי בראשית המאה העשרים. הציונות, כפי שהיא נתפסת במבט לאחור בעקבות 1948 – התנועה שהובילה לכינונה של מדינת לאום עצמאית וריבונית של העם היהודי – הייתה למנצחת (ככל שהדברים נראים היום), וההיסטוריוגרפיה שהשתתה במידה רבה על תודעת ניצחון זו דחקה את הטריטוריאליסטים אל מחוזות השכחה. נקודת המוצא לספרו של אלרואי היא בעיני כפולה: הוא חותר לגאול את התנועה הטריטוריאליסטית משכחת המנוצחים שנגזרה עליה ובה בעת לשחרר אותה גם מדימוי של תנועה המתנגדת באופן חזיתי לציונות ולהציגה כמעין תנועה עמיתה שמושתתת על אותם אבות מייסדים – פינסקר והרצל. מעבר להארתה מחדש של פרשה היסטורית שנשכחה, הספר בא להרים תרומה ליצירתה של היסטוריוגרפיה ציונית מאוזנת ומורכבת יותר מזו המובילה באופן טלאולוגי ופשטני מדי לסיפור ניצחונה של הציונות בהקמתה של מדינת הלאום היהודית.

הלכה למעשה, טוען אלרואי, ראו הטריטוריאליסטים את עצמם כציונים לכל אורך הדרך – דהיינו מאז פרישתם מההסתדרות הציונית והקמת התנועה הטריטוריאליסטית

לאחר הקונגרס הציוני השביעי, ועד להתפרקותה ב־1925. העובדה שהארכיון של ההסתדרות הטריטוריאליסטית (יט"א) – בסיס המקורות העיקרי לספר שלפנינו – הפך לחטיבה בארכיון הציוני המרכזי, מעידה לא רק על ניצחונה של הציונות אלא גם על הקשר האינהרנטי בין שתי התנועות. כבר במבוא מדגיש אלרואי כי יימנע מלהתייחס לתוצאות העימות בין שתי התנועות כ'הצלחה' מול 'כישלון' – הן כדי להשתחרר ממונחים שיפוטיים, והן בטיעון המעניין כי עדיין לא הוכרע הוויכוח העקרוני בין מורשת הציונות לזו של התנועה הטריטוריאליסטית בשאלת ריכוז כל היהודים בטריטוריה אחת.

פרקו הראשון של הספר עוסק במשבר פרשת אוגנדה (1903–1905) שהביא לפרישתם של הטריטוריאליסטים מההסתדרות הציונית בקיץ 1905. אלרואי מציג בהרחבה את הרקע לפרשה, את פעילותו של הרצל בקונגרס הציוני השישי, שנערך בשנת 1903, ואת ההתנגדות העזה של צירי הציונות הרוסית בהנהגתו של אוסישקין, שבה נתקל. הוא מתייחס גם להשפעתו של הפולמוס בנושא בקרב פעילי הסניפים הציוניים וברחוב היהודי ברוסיה. לטענתו, פטירתו של הרצל בטרם עת ביוני 1904, שינתה את מערך הכוחות בתוך התנועה הציונית והפכה את קידומה של תכנית ההתיישבות במזרח אפריקה במסגרתה לבלתי אפשרי. ובכל זאת יצאה לאפריקה משלחת מטעם הקונגרס (אלרואי מספר את סיפורה בפירוט), והגישה דו"ח רשמי שהתפרסם בעיתון הציוני *Die Welt*. העניין אף נדון בפירוט בקונגרס הציוני השביעי (1905). אלרואי דן בפירוט בנאומו של ישראל זנגוויל, שהזהיר מפגיעה ביחסים עם בריטניה במקרה של דחיית הצעת אוגנדה והדגיש כי ההסתדרות הציונית 'לא מהווה רק פרלמנט של התנועה הציונית [אלא] פרלמנט המייצג יהודים מעשרים ושלוש מדינות בעולם' (עמ' 66). ואכן, הצגתה של התנועה הציונית כמיועדת לדאוג לכלל ישראל כאשר הם היא שהייתה, בסופו של דבר, בסיס הלגיטימציה לפרישת הטריטוריאליסטים מההסתדרות הציונית בעקבות דחייתה הסופית של הצעת אוגנדה.

הפרק השני מתאר את הקמתה של יט"א, את המבנה הארגוני שלה ואת פעילותה בדעת הקהל היהודית במזרח אירופה אל מול החרפת מצוקתם של היהודים שם. אלרואי מפריך את הדעה המקובלת כאילו הפרישה מההסתדרות הציונית והקמתה של יט"א אירעו ביוזמתו של ישראל זנגוויל. הוא מציג את זנגוויל כאחד הפעילים הציונים המקורבים ביותר להרצל בשנותיו האחרונות וכמי שהפך למעשה לדובר הבולט ביותר של הציונות המדינית אחרי פטירתו. אלרואי מבקר את האופן החד ממדי שבו הוצג זנגוויל לקורא העברי באסופה הסלקטיבית של כתביו שפורסמה בתרגום עברי בשלהי שנות השלושים, ומציג אותה כדמות מורכבת יותר. כך אנו למדים כי מהלך הפרישה מההסתדרות הציונית והקמת יט"א, זנגוויל התלבט תחילה אם להצטרף אליה ולעמוד בראשה, היה מבחינתו ביטוי של נאמנות והמשך לקו של הרצל. בנאומו בוועידה המייסדת של יט"א ב־1 אוגוסט 1905, זנגוויל אף עמד על כך שאסור למחוק את ארץ ישראל מהפרוגרמה של התנועה החדשה למרות פרישתה מההסתדרות הציונית.

מאמציה של י"א להכות שורש בציבור היהודי ברוסיה התנהלו תוך כדי התמודדותה של יהדות זו עם גל הפרעות של 1905–1906, שהיה נרחב בהיקפו הרבה יותר מהפוגרום בקייב (1903) שהביא להעלאת תכנית אוגנדה לסדר היום של ההסתדרות הציונית. מצב החירום שהשתרר בשנים הללו בקהילה היהודית ב'תחום המושב', שספגה כ-3,000 הרוגים ורובבות פצועים, קירב אותה לעמדת היסוד הטריטוריאליסטית שתבעה פתרון של 'כאן ועכשיו'. בהקשר זה מציג אלרואי את פנייתו של הפעיל הציוני הוותיק מקס עמנואל מנדלשטאם מקייב, שעבודתו כרופא חשפה אותו למצוקתם של המוני היהודים המהגרים, לתמיכה פעילה בי"א. מנדלשטאם העריך שלא רחוק היום שבו צפויה ארצות הברית, אשר זרם ההגירה היהודית ממזרח אירופה אליה הגיע בשנים אלה לשיא חסר תקדים, לסגור את שעריה להגירה יהודית נוספת, מה שיביא לכליאתם של המוני יהודי בטריטוריה עוינת ללא מוצא.

ביסודו של דבר, מתקבל הרושם, עיקר המחלוקת בין הציונים לחברי י"א נגעה פחות לשאלת מעמדה של ארץ ישראל ויותר להערכת חומרתו ודחיפותו של המשבר שאליה נקלעו יהודי מזרח אירופה. עמדת היסוד הפסימית יותר של הטריטוריאליסטים, שאלרואי טוען כי ראו את עצמם כתנועת הצלה של העם היהודי, גרסה כי מצוקתם של היהודים הפכה כה חמורה ורחופה, שאין זמן להמתין להתפתחותו ולהבשלתו של הפתרון הציוני. כישלון ניסיון ההידברות האחרון בינם לבין הציונים בוועידת בריסל (ינואר 1906) הביא אותם להכרה כי התנועה הציונית מפקירה את יהודי מזרח אירופה לגורלם והאיץ את הקמתה של 'החברה להגירה יהודית' – המנגנון הביצועי שלהם לקידום תכניתם להגירה יהודית המונית הלכה למעשה. מעניינת אבחנתו של אלרואי כי הסיוע למהגרים בשטח על ידי הפצת מידע וייעוץ לא היה בהכרח חלק מהמצע הרשמי של י"א. לטענתו הטריטוריאליסטים פנו לעסוק בכך כדי להעמיק את אחיזתם הציבורית בקרב יהדות מזרח אירופה.

שלושת הפרקים הבאים בספר עוסקים בהצגת היבטים שונים של פעילות התנועה הטריטוריאליסטית בשנים הבאות ובניתוחם. הפרק השלישי מציג את עיקרי האידאולוגיה שלה, הרביעי דן בסוגיה המעניינת של התמיכה המשמעותית שזכתה לה דווקא בחלקים מהיישוב הארצישראלי, והפרק החמישי סוקר את פעילותה הדיפלומטית.

התנועה הטריטוריאליסטית ניסחה מצע זמן קצר לאחר הוועידה המייסדת של י"א באוגוסט 1905 ונוסף על כך הפיצה ברחבי תחום המושב חוברות תעמולה ובהן הציגה בפירוט את דרכה הרעיונית. אלה החומרים שעליהם מתבסס אלרואי בניתוח האידאולוגיה של התנועה. הטריטוריאליסטים, כך הוא טוען בפרק השלישי, היו רדיקלים אף יותר מהציונים ברעיון שלילת הגלות. כך, בעוד תנועות לא-ציוניות, כמו הבונד והאוטונומיסטים, האמינו שסוג כזה או אחר של פתרון פוליטי יפתור את בעיית היהודים בארצות מושבם, שללה י"א את הקיום היהודי במזרח אירופה מן היסוד, על בסיס ההנמקה המקורית של הרצל ופינסקר שראו בו סכנה של ממש ליהודים. פן נוסף של סדר היום הטריטוריאליסטי היה ביקורת על התמקדותה הבלעדית של הציונות בארץ ישראל – וזאת לא מתוך שלילת

ערכה כשלעצמה, אלא מתוך הצבעה על הבעיות העומדות אל מול מימוש החזון הציוני. הטריטוריאליסטים היו אלה שהציגו כבר בעשור הראשון של המאה העשרים בצורה חדה וברורה את השאלה הערבית כבעיית היסוד העתידית של המשך ההתיישבות בארץ ישראל. ההגירה ההמונית ממזרח אירופה, שהגיעה כאמור לשיאים חסרי תקדים ממש בעת הקמתה של י"ט"א, נתפסה בעיני הטריטוריאליסטים כסימפטום מובהק ל'צרת היהודים', אך לא כפתרון שלה. הם שאפו לכינונה של אוטונומיה יהודית במרחב לא ידוע, שכונה בדבריהם בין השאר 'הארץ היט"אית', וראו לפיכך את הגירה ההמונית לארצות הברית כבזבז של ידיים עובדות. מעניין לציין שהם חלקו עם הציונים את דימויי החלוציות והפרחת השממה, גם אם באופן מופשט. צביונה של 'מדינת יט"א', לפחות כפי שהתוהו בחזונו של זנגוויל, נועד להיות יהודי מובהק. אלרואי עוסק בהרחבה גם בתגובתם של הציונים על השקפות הטריטוריאליסטים, ובעיקר בהתייחסותו המעמיקה של בר בורוכב לעמדותיהם וכן בתגובתו של זאב ז'בוטינסקי הצעיר. מתברר כי דווקא קירבתם הרעיונית של הטריטוריאליסטים לציונים הניעה את רובם המכריע של דוברי הציונות לצאת נגדם במתקפה ולשלול כל אפשרות של חברות משותפת בשתי התנועות. בניגוד להם מנהיג המזרחי, הרב יצחק יעקב ריינס, לצד חברים נוספים במזרחי, גילו כלפיהם סובלנות ופיתחו גישה לפיה הציונות והטריטוריאליזם הן שתי תנועות שנועדו להשלים זו או זו.

בניגוד למצופה, טוען אלרואי בפתיחה לפרק הרביעי בספר כי היישוב הציוני בארץ ישראל לא דחה את הטריטוריאליזם באופן גורף. בהמשך לתמיכה בלתי מבוטלת שזכתה לה תכנית אוגנדה בארץ ישראל, מתקבל הרושם כי י"ט"א נהנתה בשנים 1905-1914 מאהדתם של מגזרים מסוימים ביישוב, שתמכו בגלוי ביוזמתו של זנגוויל להקים אוטונומיה יהודית בטריטוריה אחרת. מרביתו של הפרק מוקדשת למה שאלרואי מכנה 'האוגנדיזם הארצישראלי' ולניתוח עמדותיו הפרובוקטיביות של אליעזר בן-יהודה בסוגיה זו. אפשר לפרש את תמיכתם של איכרי העלייה הראשונה בחזונו המדיני הרצל כבר משלהי המאה התשע-עשרה, כך עולה מדברי אלרואי, על רקע תחושת המבוי הסתום שרכים מהם חשו ביחס לעתידה של 'הציונות המעשית', מורשתה של חיבת ציון. הוא אף מביא ביטויים שונים לאיבה שחשו קבוצות מסוימות ביישוב כלפי אוסישקין בגלל מאבקו בתכנית אוגנדה. מחסור בתיעוד מקשה להעריך את היקף התופעה הזו, טוען אלרואי בסיכום לפרק, אך יש חשיבות רבה להעלאתה על סדר היום של ההיסטוריוגרפיה הציונית. דיון מעניין זה ממשיך במידה מסוימת את התזה של אלרואי בספר הביכורים שלו אימיגרנטים, על מקורותיו ועל אופיו של היישוב החדש בארץ ישראל. לטענתו, אין לראות ביישוב החדש בתקופה זו מעין הוויה חברתית וערכית חדשה במהותה, אלא בראש ובראשונה חברה בעלת מאפיינים מסורתיים ובשר מבשרה של יהדות מזרח אירופה. זהו ביסודו של דבר הרקע לכך שהפולמוס בעניין אוגנדה התנהל ביישוב באופן דומה למדי לדרך שבה התנהל במזרח אירופה, וכך יש להבין גם את התמיכה המאוחרת יותר של גורמים בחברה היישובית בי"ט"א בשנות פעילותה הראשונות.

מסע החיפוש של הטריטוריאליסטים אחרי 'הארץ היט"אית' נוהל בידי זנגוויל בסדרה של משאים ומתנים עם ממשלות אירופיות שונות. פעילות זו, שנסקרת בפרק החמישי בספר, הושתתה על מאפייני העידן הקולוניאלי. במיזמים השונים שנבחנו היה ניסיון ליצור שילוב אינטרסים בין זה של היהודים לזה של המעצמה הקולוניאלית שבשטחה ביקשו להתיישב. בין השאר ניסה זנגוויל להחיות את היוזמה לקבלת טריטוריה ליהודים במזרח אפריקה מידי הבריטים, בדק אפשרות של רכישת חבל ארץ בקנדה, חתר לקדם כינונה של אוטונומיה יהודית באוסטרליה ובחן את האפשרות למימוש החזון הטריטוריאליסטי במסופוטמיה. אלרואי מרחיב במיוחד בדיון על הניסיון של יט"א לפתח משא ומתן עם השלטון הפורטוגלי ביחס לאפשרות התיישבות יהודית באנגולה וכולל בפרק זה גם את תכנית גלוסטון לפיזור המהגרים היהודים מרוסיה ברחבי ארצות הברית. תכנית זו, בשונה מהיוזמות האחרות, לא הייתה בעלת אופי דיפלומטי אלא פילנתרופי בדפוסי הפעולה שלו והתבססה על שיתוף פעולה ועל שיתוף אינטרסים של יט"א עם איל ההון היהודי האמריקני יעקב שיף. מעניין לציין את קביעתו של אלרואי כי תכנית גלוסטון הייתה לטריטוריאליסטים מה שהייתה תכנית אוגנדה לציונים – מקלט זמני עד למציאת הטריטוריה הנכונה. היקף הצלחתה היה מצומצם למדי. למרות המשאבים הרבים שהושקעו בה היא הניעה רק אלפים בודדים של יהודים לשנות את נתיב ההגירה שלהם, ואילו התכניות הדיפלומטיות של הטריטוריאליסטים לא הגיעו לכלל מימוש.

כבר בראשית שנת 1914, טוען אלרואי בסוף הפרק החמישי, הכיר זנגוויל בכישלון המאמץ של יט"א למצוא טריטוריה להתיישבות העם היהודי. מלחמת העולם הראשונה והמציאות הגאופוליטית העולמית שהשתררה בעקבותיה הביאו את קצו של הפרויקט הטריטוריאליסטי. יט"א הפכה למעשה לארגון של אדם אחד (זנגוויל) ואיבדה את בסיס התמיכה הציבורית שלה, שיסודו היה במציאות החיים היהודית ברוסיה הצארית מצד אחד ובסדר העולמי הקולוניאלי מצד שני. דווקא הציונות, שנקודת המוצא של הקמת יט"א הייתה ראייתה כאופציה מדינית בלתי ריאלית, עלתה עתה על סדר היום העולמי כבעלת סיכויי מימוש ריאליים בעקבות הצהרת בלפור.

הפרק השישי מוקדש לניתוח דעיכתה של התנועה ולכחינת מורשתה. דיונו המעניין של אלרואי בהחייאתו של המיזם הטריטוריאליסטי לנוכח מצוקתם החדשה של יהודי אירופה בשנות השלושים של המאה העשרים, בעיקר סביב דמותו של יצחק נחמן שטיינברג, הם תוספת מעניינת ומחדשת למחקר על תולדות יט"א. היה אולי מקום להקדיש לטריטוריאליזם החדש פרק נפרד במקום לשלבו בפרק הפותח בשלהי הקריירה של זנגוויל. הטריטוריאליזם החדש, בשונה מזה המקורי, לא היה בשר מבשרה של התנועה הציונית וחלק מדובריו היו, לימים, ממבקריה החריפים של המדינה היהודית בצעירה.

מחפשי מולדת הוא תרומה חשובה לשיח המחקרי העכשווי העוסק הן בתולדות הציונית הן בבדיקת אותן 'דרכים שלא נבחרו' (roads not taken) בתולדות העם היהודי במאה העשרים – תמה שמעסיקה לאחרונה היסטוריונים של העם היהודי בעיקר בצפון אמריקה.

ספרו של אלרואי הוא מחקר היסטורי סולידי המבוסס על עיון מעמיק במקורות הארכיוניים בני הזמן. בשונה מחלק מהעוסקים ב'דרכים שלא נבחרו', שבחרים להתמקד בסוגיות או בדמויות שוליות משהו ולטעון על יסוד פעילותן טענות מרחיקות לכת, אפשר לראות במחפשי מולדת הערכה מאוזנת ומפוכחת על מקומו של הנושא הנדון בו אל מול 'הדרכים שכן נבחרו'. דווקא על רקע זה אציין כי המבוא ועוד יותר מכך הסיכום של הספר ממעטים מדי, לטעמי, להתייחס לשיח ההיסטוריוגרפי הרחב יותר על אותן 'דרכים שלא נבחרו', שנראה כי עבודתו של אלרואי יכולה בהחלט לתרום להעשרתו ולפיתוח מודעות עצמית ביקורתית יותר של העוסקים בו. דיונים היסטוריים עתידיים, שיתבססו בין השאר על סיפורם של 'מחפשי המולדת' המוצג בספר שלפנינו, יוכלו בהחלט לעשות זאת.